International Indexed & Refereed Research Journal, ISSN-2250-2599; Vol- I, * ISSUE- 3, Dec-2012

'k/k i=& bfrgkl

i- Jh/kj'kkL=h ikBd ;kp lkekftd fopkj

* ik- Mk- vfuy ekf.kdjko cl.k

* Z.B. Patil College, Dhule

प्रस्तावना :

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सामाजिक विषमतेमुळे समाज दुबळा झालेला होता. सामाजिक आणि आर्थिक अडचणीमुळे भारतीय समाजव्यवस्था विस्कळीत झालेली होती. सुदृढ समाज निर्मितीसाठी परिवर्तनाची गरज होती. याकाळात सुधारणावादी विचारांचा, प्रगत विचारसरणीचा अवलंब करणारा एक प्रभावी गट पुढे आला. या प्रगत विचाराच्या गटाने आपल्या वैचारिक योगदानाने समाजाला विधायक दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. २०व्या शतकाच्या पूर्वार्धात मुंबई प्रांतात समाज प्रबोधनाने जोर धरलेला होता. या कालखंडात आलेले पाश्चात्य व्यापारी, मिशनरी व राज्यकर्ते यांच्या सहवासामुळे सुधारणावादी विचारांचे बीजारोपण होण्यास सुरुवात झाली. पाश्चात्य शिक्षणामुळे समाजाला एक नवा दृष्टिकोन प्राप्त झाला. जी बाब आपल्या सद्सद्विवेक बुद्धीला पटेल तीच स्वीकारावी. सामाजिक पारंपरिक प्रथा म्हणून कोणत्याही गोष्टीचा स्वीकार करू नये. हा सुधारणावादी दृष्टिकोन पुढे आलेला दिसतो. समाजात रूढ झालेल्या चुकीच्या प्रथा-परंपरापासून सामान्य जनतेची सुटका केली पाहिजे हा विचार पुढे येऊ लागला.

यातूनच अखिल भारतीय पातळीवर सामाजिक, धार्मिक सुधारणा चळवळीस प्रारंभ झाला. या सुधारणावादी चळवळीत राजा राममोहन रॉय, म. फुले, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, छत्रपती शाहू महाराज, महर्षी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, पंडीता रमाबाई अशा सुधारणावादी विचारसरणीच्या लोकांनी मोलाची भूमिका पार पाडली. यासोबतच परंपरागत रूढी-अंधश्रद्धा कशा चुकीच्या आहेत हे धर्मशास्त्राधारावर स्पष्ट करणाऱ्यांची भूमिकाही महत्त्वपूर्ण होती. आपल्याकडे असलेल्या वैदिक धर्मशास्त्राचा सूक्ष्म आणि सखोल ज्ञानाचा उपयोग समाज प्रबोधनासाठी करणाऱ्यामध्ये पं. नारायणशास्त्री मराठे, पं. रघुनाथशास्त्री कोकजे, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यांची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे.

पं. श्रीधरशास्त्री पाठक एक परिवर्तनवादी विचारवंत :

पं. श्रीधरशास्त्री शुक्ल यजुर्वेदीय माध्यंदिन ब्राह्मण कुटुंबात जन्माला आलेले होते. ब्राह्मण जातीत जन्माला आलेले सुधारक ब्राह्मण्यावर मात करू न परिवर्तनाचा इतिहास घडवतात, तसेच ब्राह्मणेतर जातीत अपघाताने जन्म घेणारे क्रांतीकारक महात्मे सुद्धा त्यांच्या जातजाणिवेवर मात करून संपूर्ण जातीव्यवस्थेच्या विरोधात उभे राहतात. अशा महापुरुषांना जात नसते म्हणून जातीच्या चौकटीत त्यांचे जातविरोधी कर्तृत्व कैद करणे चुकीचे असते. पं. श्रीधरशास्त्री ब्राह्मण कुटुंबात जन्माला आलेले असले तरी त्यांनी आपल्या कार्यात जातीच्या श्रृंखला कधीच येऊ दिल्या नाहीत. आपल्या समाजाचा कडवा विरोध पत्करून त्यांनी आपले कार्य सुरु ठेवले. त्यांनी आपल्या अंगी असलेल्या विद्वत्तेच्या जोरावर आणि प्रगाढ ज्ञानाच्या आधारे धर्मशास्त्रीय दाखले देऊन परिवर्तनवादी विचार मांडले. समाज व्यवस्थेचे सखोल अध्ययन केल्यावर त्यांच्या लक्षात आले की आपल्या समाजात कमालीची विषमता आहे. उच्च-नीच भेदाने समाज दुभंगला आहे. धर्माच्या नावाखाली दलित वर्गावर अनन्वित अत्याचार सुरु आहेत. स्त्रियांची स्थिती शोचनीय आहे. धर्म अवडंबरांनी थैमान माजविले आहे. समग्र मानव जातीचा इतिहास अभ्यासतांना माणसाच्या दुःखमुक्तीचा ध्येयवाद सतत डोळ्यासमोर हवा. याच विचाराने पं. श्रीधरशास्त्रींनी अखिल मानवी समाजाचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न केला. समाज व्यवस्थेतील विषमता धर्मशास्त्रीय आधारावर नष्ट करणे सहज शक्य आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी समाज प्रबोधनास प्रारंभ केला. समाज जागृतीतूनच समतेच्या विचाराचे बीजारोपण झालेले दिसते. परंपरागत श्रद्धा आणि नीतीची चिकित्सा करणाऱ्या मनात स्वातंत्र्याचा विचार आला. या विचारसरणीतूनच धर्मशास्त्रात पारंगत निष्णात विद्वान स्वामी केवलानंद सरस्वती, नारायणशास्त्री मराठे, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पंडीत रघुनाथशास्त्री कोकजे, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक आदिंनी परिवर्तनवादी विचारांची धुरा यशस्वीपणे सांभाळली.

श्रीधरशास्त्रीनी कधीही धर्म, जातीभेद पाळला नाही. ते सर्वांशी प्रेमाने आणि आपुलकीने वागत असत. त्या व्यक्तीचे विशेष गुण दिसल्यास त्यास ते प्रोत्साहन आणि शाबासकी देत असत पं. श्रीधरशास्त्रींनी समोरची व्यक्ती कोणत्या जातीची किंवा धर्माची हा विचार कधीही केला नाही, तर चांगल्या व्यक्तीचा आणि गोष्टीचाही गौरव त्यांनी केला. जात-धर्माच्या भिंती त्यांनी आपल्या जीवनात कधीही उभ्या केल्या नाहीत. पं. श्रीधरशास्त्रींनी समाजाला केवळ तत्त्वज्ञान दिले नाही तर प्रत्येक विचार आपल्या वैयक्तिक जीवनात अंगीकारला, विचाराला आचाराची जोड दिली. त्यांच्या जीवनक्रमातून या सर्व बाबींचे प्रत्यंतर येते.

पं. श्रीधरशास्त्रींचा जातिव्यवस्थेविषयी वैचारिक दृष्टिकोन

संस्कृतमधील जाती या शब्दाचे जात हे मराठी रूप आहे. जत् - जन्मणे, जन्म घेणे याचे भूतकाळी रूप जात म्हणजे जन्मलेले असे होते. त्यावरून जाती या शब्दाचा अर्थ एकाच गटात जन्मलेल्यांचा समूह असा होतो. परंतु पुढे या शब्दाला तेवढाच मर्यादित अर्थ राहिला नाही. एखादी व्यक्ती कोणत्या गटात जन्माला आली यावरू न त्या व्यक्तीला जातीचा शिक्का मारला जाऊ लागला. जन्माला येणाऱ्या

बालकास जात, वर्ग, समाज, धर्म या बाबींचा थांगपत्ताही नसताना त्यास जातीचे बिरुद लावले जाते. ही जातिव्यवस्थाच मुळात चुकीच्या पद्धतीने निर्माण झालेली आहे. चुकीच्या निकषावर जातिव्यवस्था उभी असल्याचे दिसून येते.

जातीयता धार्मिक कृत्ये नाही :

प्राचीन काळी वैदिक धर्मानुसार समाजात कामांची चार गटात विभागणी झाली. या कामावरुन विभागणी झालेल्या या गटांना चार्तुवर्ण्य म्हटले जाऊ लागले. ज्ञानार्जन आणि धार्मिक विधी करणारा ब्राह्मण वर्ण, जनतेचे पर्यायाने राष्ट्राचे रक्षण करणारा शूरवीरांचा तो क्षत्रिय वर्ण, व्यापार-उदीम करणारा वैश्य, सेवा-चाकरी करणारा शूद्र हा दासांचा वर्ण ठरला. परंतु आर्यकाळात एका वर्णातील माणसाला स्वतःच्या गुणाने दुसऱ्या वर्णात जाता येत असे. इतकेच काय पुढील काळात तर दोन वेगवेगळ्या वर्णात विवाहसंबंध देखील घडू लागले. वेदोत्तर काळात मात्र वर्णव्यवस्थेचे कडक नियम पाळले जाऊ लागले. त्यातूनच प्रत्येक वर्णाच्या ठराविक चालीरीती निर्माण झाल्या. पुढील काळात तर व्यवसायावरून जाती-उपजाती पुढे आलेल्या दिसतात. चर्माचा व्यवसाय करणारा चर्मकार म्हणजे चांभार, लोखंडाचे काम करणारा लोहार, कुंभ तयार करणारा कुंभहार म्हणजे कुंभार अशी व्यवसायावरुन जाती-उपजातीची निर्मिती झाली. कर्मानुसार जातिव्यवस्थेचा उगम ही बाब भारतीय समाजव्यवस्थेत अस्थिरता निर्माण करणारी ठरली. जातीवाद ही आधुनिक भारताच्या सामाजिक जीवनातील एक अत्यंत प्रबळ अशी प्रवृत्ती आहे. येथील राजकारण आर्थिक व्यवहार, सामाजिक संबंध, वैचारिक देवघेव आणि भावनिक एकात्मता यामध्ये जातीवादाने अनेक बिकट प्रश्न निर्माण करून ठेवले आहेत. शिवाय, जातिसंस्था आणि जातीवाद हे भारतीय समाजव्यवस्थेचे एक खास वैशिष्ट्ये आहे. जगातील इतर कोणत्याही देशात समाज व्यवस्थेचे हे विवक्षित स्वरूप आढळून येत नाही जातीव्यवस्थेने समाजाच्या सर्वांगीण क्षेत्रात पदार्पण केले आहे. जातिव्यवस्थेमुळे समाजावर दुरगामी परिणाम झालेले आहेत. अस्थिर समाज व्यवस्थेचे मूळ कारण जातिव्यवस्था असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक व्यक्ती व्यावहारिक जीवनात जातीच्या निर्बंधानी पूर्णपणे जखडली गेली होती. सामाजिक विषमतेवर आधारित अशी समाज व्यवस्था होती. अस्पृश्यांना त्यांचे अधिकार न देता कर्तव्याचेच डोस पाजले जात होते. जातिव्यवस्थेने लादलेले निर्बंध हे कनिष्ठ वर्गाने केवळ धर्मभावनेने स्वीकारले होते. समाज व्यवस्थेवर धार्मिक बाबींचा जबरदस्त पगडा होता. धर्मश्रध्देचा पगडा म्हणून जातियता हा मुद्दा पुढे गौण ठरला. पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांसारख्या विद्वानांनी समाजासमोर धर्माचे सत्य स्वरुप मांडले. त्यामुळे जातियता पाळणे हे धर्मकृत्य नव्हे तर धर्मविरोधी कृत्य आहे, अशी विचारसरणी जोर धरु लागली. समाजव्यवस्थेत स्थित्यंतरे ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. काळाच्या प्रवाहात समाज आणि समाजातील संकल्पनामध्ये मूलभूत बदल झालेले दिसून येतात. परंतु सामाजिक रीती-रिवाजांच्या संदर्भात विचार करता प्रथा आणि परंपरा मानवी जीवनाशी एवढ्या एकरूप होऊन गेलेल्या असतात की त्या मोडून काढणे अशक्यप्राय होते. समाजामध्ये स्थित्यंतरे ही सतत सुरू असतात. परंतु सर्व प्रकारच्या गुलामी व विषमतेच्या विरोधात समग्र आणि आमूलाग्र परिवर्तन होणे हेच समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक असते. मूलभूत परिवर्तन हेच माणसाच्या समग्र दुःखाच्या मुक्तीचा मानदंड ठरते. भौतिक दुःखाने पीडलेली मानवजात सुखी करावयाची हा ध्यास अनेक तत्त्वज्ञ, महापुरुषांनी त्यांच्या विचारांतून सिद्ध केला. पं. श्रीधरशास्त्रींनी मांडलेले विचार निश्चितच जात-धर्म भेदांनी विघटित झालेल्या समाज व्यवस्थेला सुदृढ, सक्षम बनविण्यास मार्गदर्शक ठरले.

धर्मसंस्कृतीचे सखोल अध्ययन :

श्रीधरशास्त्रींचे प्राचीन परंपरेप्रमाणे संस्कृतमधील धर्मशास्त्रांचे व दर्शनांचे अध्ययन झालेले होते. त्यातील जीवन तत्त्वज्ञानविषयक विचारांशी ते समरस झाले होते. असे असूनही इतर परंपरागत सनातनी पंडीतांप्रमाणे ते आधुनिक काळातील सामाजिक जाणिवा व मानव्य भावना यांच्याविषयी पराड्मुख किंवा उदासीन नव्हते. उलट अत्यंत जागरूक होते. प्राचीन वैदिक धर्माचे आणि धर्मसंस्कृतीचे सखोल अध्ययन करून, अंधपणाने परंपरागत पद्धतीचे रुढींचे पालन न करता त्यांनी चिकित्सा केली. आपल्या धर्मशास्त्रावरील अगाध ज्ञानाचा उपयोग समाज प्रबोधनासाठी केला. त्यांनी सनातनी मंडळींचे पितळ उघडे केले. समाज जागृतीचे महान कार्य केले. आज आपण ज्यांना अस्पृश्य मानतो मुळात ते अस्पृश्यच नाहीत, असे पं. श्रीधरशास्त्रींचे स्पष्ट मत होते. अस्पृश्यतेचे समर्थन करणाऱ्या सनातनी मंडळीवर त्यांनी परखड शब्दात टीका केलेली आहे. ते म्हणतात, थोडेफार संस्कृत शिकून पुराण प्रवचनवादी सांगणाऱ्या शास्त्री पंडितांना अभ्यासाच्या अभावी धर्मशास्त्राचे ज्ञान झालेले नसते, परंतु ते धर्माच्या नावावर अनेक प्रचलित रूढींचे समर्थन करीत असतात. म्हणजेच असा हा पंडितवर्ग आपल्या विद्वत्तेचा उपयोग अस्पृश्यतेसारख्या अनिष्ट रूढींच्या समर्थनासाठी करीत असतो. यामुळे एकंदरीत धर्माची हानी होतेङ समाजातील सनातनी मंडळी आपल्या अपुऱ्या ज्ञानाच्या आधारावर धर्माची पर्यायाने समाजाची अधोगती करीत असतात. अशा पंडीतांना मुळात धर्मशास्त्रच समजलेले नसते. आपणांस मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग केवळ स्वार्थासाठीच ही मंडळी करीत असते. पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांविषयी पं. श्रीधर अण्णाशास्त्री वारे यांनी म्हटले आहे की, श्रीधरशास्त्री परिवर्तनशील होते. हरिजनांचा मंदिर प्रवेश धर्मशास्त्र संमत आहे, आजचे अस्पृश्य तथाकथित अस्पृश्य नाहीत अंतः ते स्पर्शाही आहेत असे त्यांचे शास्त्रोक्त विचार होते.

संदर्भ ग्रंथ

१. पं. श्रीधरशास्त्रींचे संस्कृत भाषेतील हस्तलिखिते.

२. पं. श्रीधरशास्त्रींचे सन १९३७ मधील अखिल भारतीय सर्वधर्म परिषद, धुळे येथील अध्यक्षीय भाषण.

३. धर्म-निर्णय-मंडळ अहवाल (१९५९)

४. तत्त्वज्ञान मंदिर त्रैमासिक, अमळनेर (१९४१-१९४९)

५. पाटील डॉ. भी. ना., खानदेशातील समाज प्रबोधनाची चळवळ.

६. धर्माधिकारी भाऊ (संपा.), भारतीय संस्कृती (संक्षिप्त आवृत्ती) सानेगुरुजी.

७. वाळिंबे रामचंद्र शंकर, एकोणिसाव्या शतकालीन महाराष्ट्राची सामाजिक पुनर्घटना (भाग-२)

८. गोसावी मो. स. व चौगुले वि. शं. परंपरा आणि परिवर्तन (प्रा. गं. बा. सरादर यांचे निवडक लेख)